

สร้างสำนักท้องถิ่น ด้วยวิถีคนลุ่มน้ำภาคใต้

ศยามล ไกยูรวงศ์

โครงการเสริมสร้างจิตสำนึกนิเวศวิทยา

๑) ความสำคัญของระบบนิเวศลุ่มน้ำ

“ลุ่มน้ำ” เป็นระบบนิเวศที่มีความเชื่อมโยงของผู้นคนที่ตั้งถิ่นฐานตั้งแต่ป่าต้นน้ำ พื้นที่ราบ และพื้นที่ชายฝั่งทะเล แม่น้ำคือสายธารแห่งชีวิตที่หล่อเลี้ยงผู้คนและสิ่งมีชีวิตทั้งมวลที่พึ่งพาฐานทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า และพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ ตั้งแต่บริเวณต้นน้ำ ซึ่งรองรับน้ำฝนของแม่น้ำสายหลัก และแม่น้ำสายย่อย แล้วรวมกันออกสู่แม่น้ำสายใหญ่ ไหลลงไปที่แม่น้ำสายหลักในที่สุด ดังนั้นการจัดการลุ่มน้ำที่ทำให้ลุ่มน้ำนั้นมีน้ำที่มีปริมาณเพียงพอสม่ำเสมอตลอดปี จำเป็นต้องมีการป้องกันการชะล้างพังทลายของดิน การรักษาป่าต้นน้ำให้อุดมสมบูรณ์ ซึ่งต้องมีทั้งการอนุรักษ์ดินและน้ำ ตลอดจนการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนที่พึ่งพาฐานทรัพยากรและการใช้ที่ดินให้สอดคล้องเหมาะสมกับระบบนิเวศลุ่มน้ำนั้นๆ

ระบบนิเวศของป่าทางภาคใต้เชื่อมโยงสัมพันธ์กับระบบนิเวศลุ่มน้ำ ตามความสูงต่ำของพื้นดิน ลักษณะของอากาศและอุณหภูมิของโครงสร้างของประเทศที่ตั้งอยู่บริเวณเส้นศูนย์สูตร ซึ่งเป็นป่าฝนเขตร้อน (tropical rainforests) หรือ ป่าดงดิบ จึงทำให้ลุ่มน้ำทางภาคใต้มีความอุดมสมบูรณ์ทั้งโดยปริมาณฝนที่ตกลงมาในลุ่มน้ำ และความหลากหลายทางชีวภาพที่สมบูรณ์

ใส่ภาพระบบนิเวศลุ่มน้ำที่แสดงที่ลักษณะของป่าแต่ละประเภท

งานศึกษาของสินธุ์ แก้วสินธุ์ (๒๕๔๕) ได้อธิบายความหลากหลายของระบบนิเวศป่าในกลุ่มน้ำทางภาคใต้ ซึ่งมีลักษณะโครงสร้างของพรรณพืชอันหลากหลาย และแบ่งเป็น ๒ พวก คือ ป่าดิบชื้นระดับต่ำ/ที่ราบต่ำ (lower tropical evergreen rain forest) จะเกิดในพื้นที่ ซึ่งมีความสูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางน้อยกว่า ๖๐๐ เมตร และป่าดิบชื้นระดับสูง (upper tropical evergreen rain forest) เกิดในที่สูงจากระดับน้ำทะเลตั้งแต่ ๖๐๐-๘๐๐ เมตร

บริเวณพื้นที่ป่าต้นน้ำ ลักษณะของป่าต้นน้ำที่พบในเขตเทือกเขาตะนาวศรี เทือกเขาภูเก็ต เทือกเขานครศรีธรรมราชเป็น ป่าฝนกึ่งร้อนชื้น (Tropical semi-evergreen rain forest) ซึ่งพบในพื้นที่ ภาคใต้โดยส่วนใหญ่ สำหรับป่าฝนร้อนชื้น (Tropical evergreen rain forest) อยู่บริเวณเทือกเขาสันกาลาศีร์ต่อเนื่องไปถึงกลุ่มป่าในเขตประเทศมาเลเซีย

ในแต่ละเทือกเขามีป่าหลายป่าที่ชาวบ้านเรียกชื่อตามความหลากหลายพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ และระบบนิเวศในป่า หรือมีการตั้งชื่อตามภาษาท้องถิ่น ตัวอย่างเช่น บริเวณเทือกเขาตะนาวศรี เทือกเขาภูเก็ต เทือกเขานครศรีธรรมราช ซึ่งรู้จักกันในชื่อของป่าแก่งกรุง ป่าท่าชนะ ป่าเขาดีโหมด ป่าเขาเขียว ป่าควนประะ ป่าวังกลิ้ง เป็นต้น

บริเวณเทือกเขาสันกาลาศีร์ ในเขตจังหวัดสตูล ได้แก่ ป่าควนบ่อน้ำ ป่ากุ่มและป่าบุไถ่ ป่าห้วยกาหมิง ป่าเขาไคร้ เป็นต้น ในเขตจังหวัดยะลา ได้แก่ ป่ากาลอ ป่าฮาลาบาลา เป็นต้น ในเขตจังหวัดนราธิวาส ได้แก่ ป่าบูโค สุโหลงปาดิ ในเขตจังหวัดสงขลา ได้แก่ ป่ากราด ป่าไร่เหนือ(ป่าเขาโต๊ะเทพ-ควนหินลับมิด ป่าวนบนด่าน) ป่าเขาแก้ว ป่าวังพา ป่าผาดำ เป็นต้น

บริเวณพื้นที่ป่าที่ราบต่ำ จะมีลักษณะของระบบนิเวศ แบบป่าพรุเขตร้อน (Swamp forest) ที่กระจายอยู่ทั่วไปตามปากแม่น้ำและชายทะเลที่เป็น โคลน ซึ่งแบ่ง เป็น ๒ ประเภทหลัก ได้แก่

ป่าพรุ (Peat swamp forest) เป็นสังคมพืชป่าที่ไม่ผลัดใบ ซึ่งพบในพื้นที่ที่เป็นแอ่งกระทะ ได้รับจากน้ำฝนเป็นส่วนใหญ่ และมีน้ำจืดแช่ขังตลอดปี มีซากพืชและอินทรีย์วัตถุต่างๆทับถมเป็นเวลานาน และไม่ย่อยสลายทำให้เกิดเป็น“พรุ”(Peat bog)

ป่าบึงน้ำจืด (Freshwater swamp forest) หรือเรียกอีกอย่างว่า ป่าน้ำท่วม เป็นสังคมพืชที่เกิดขึ้นบนพื้นที่ราบต่ำริมฝั่งแม่น้ำ หรือเป็นบึงใหญ่ที่มีน้ำเอ่อล้น ในช่วงฤดูฝน ป่าประเภทนี้ไม่สามารถสะสมซากพืชหรืออินทรีย์วัตถุ เช่น พรุควนเค็ริง พรุบึงน้ำใส พรุลานควาย เป็นต้น

บริเวณชายฝั่งทะเล ประกอบด้วยป่าสองประเภทคือ

ป่าชายหาด (Beach forest) คือป่าที่ขึ้นอยู่ตามชายฝั่งทะเลคลุมพื้นดินหรือพื้นทราย บริเวณที่น้ำทะเลท่วมไม่ถึง แต่ได้รับอิทธิพลจากไอน้ำทะเล และลมทะเล พบป่าชายหาดกระจายทั้งชายทะเลฝั่งอ่าวไทย ได้แก่ จันทบุรี ระยอง ชลบุรี ประจวบคีรีขันธ์ สงขลา และอัน

คามัน ได้แก่ ระนอง พังงา ภูเก็ต ตรัง และชายฝั่งตามเกาะต่างๆ

ป่าชายเลน (Mangrove forest) เป็นสังคมพืชที่ขึ้นอยู่ในเขตน้ำทะเลลดต่ำสุด และน้ำทะเลขึ้นสูงสุดบริเวณชายฝั่งทะเล ป่าชายเลนจะพบทั่วไปตามพื้นที่ชายฝั่งทะเล บริเวณปากน้ำ อ่าว ทะเลสาบ และเกาะ ซึ่งเป็นบริเวณที่น้ำทะเลท่วมถึงของประเทศในแถบโซนร้อน ป่าชายเลนมีความอุดมสมบูรณ์ด้วยพันธุ์ไม้หลายชนิด จะพบในกลุ่มประเทศของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ได้แก่ อินโดนีเซีย มาเลเซีย พม่าและไทย (สนิท อักษรแก้ว ๒๕๔๑)

ลุ่มน้ำทางภาคใต้ตั้งแต่ป่าต้นน้ำถึงทะเลเป็นลุ่มน้ำสายสั้น แม่น้ำคาบิเป็นแม่น้ำที่มีความยาวมากที่สุดในภาคใต้ คือ ๒๑๒ กิโลเมตร หากมีการทำลายป่าต้นน้ำ ป่าที่ราบต่ำ หรือพื้นที่ชุ่มน้ำ จะมีผลกระทบต่อกระแสน้ำของหน้าดิน และตกตะกอนไปที่ชายฝั่งทะเลอย่างรวดเร็ว สถานการณ์ปัญหาความเสื่อมโทรมของฐานทรัพยากรในลุ่มน้ำภาคใต้มีความรุนแรงมากยิ่งขึ้น นับแต่รัฐบาลมีนโยบายส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยวไปทั่วภาคใต้ ได้แก่ ยางพารา และปาล์มน้ำมัน ซึ่งมีการบุกรุกพื้นที่ป่าต้นน้ำ และป่าพรุ การทำนาเกลือรุกเข้าไปในพื้นที่ป่าชายเลน การทำประมงพาณิชย์โดยใช้เครื่องมือประมงทำลายล้าง ได้ทำลายสัตว์น้ำหน้าดินในเขตพื้นที่อนุรักษ์ชายฝั่ง การทำโครงการพัฒนา เช่น การขุดลอกคูคลอง การสร้างเขื่อน การสร้างท่าเรือ การถมทะเล การเปลี่ยนพื้นที่เกษตรกรรม เป็นพื้นที่อุตสาหกรรม รีสอร์ท โรงแรม และเมือง ได้ทำลายความหลากหลายของพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ เปลี่ยนเส้นทางเดินของน้ำ ทำลายพื้นที่สีเขียว และทำลายพื้นที่ชายฝั่งทะเลโดยเฉพาะฝั่งอ่าวไทยที่มีปัญหาการกัดเซาะชายฝั่งอย่างรุนแรง

การพัฒนาอย่างไร้ทิศทางและไม่มีการวางแผนการใช้ที่ดินให้เหมาะสมกับระบบนิเวศนั้นๆ ทำให้ประเทศไทยและชุมชนสูญเสียการดำรงอยู่ของเผ่าพันธุ์และชีวิต เพราะนั่นหมายถึงการทำลายแหล่งอาหารอันมั่นคง และระบบนิเวศที่เกื้อกูลต่อการสร้างภูมิปัญญาวัฒนธรรมของชุมชนให้ดำรงอยู่ สิ่งเหล่านี้ต้องใช้ระยะเวลาเป็นพันๆปีในโลกได้สร้างขึ้นมา ซึ่งไม่สามารถนำคิดเป็นต้นทุนทางเศรษฐศาสตร์ และได้รับเยียวยาชดเชยเงินตราได้

การพัฒนาดำเนินการได้หากมนุษย์วางแผนการจัดการที่มองไปข้างหน้าอย่างมีทิศทาง และมีวิสัยทัศน์ที่ให้คุณค่าต่อการดำรงชีวิตมวลมนุษยชาติและสรรพสิ่งอย่างยั่งยืน มีการกระจายทรัพยากรให้ทุกคนเข้าถึง และใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากรอย่างเป็นธรรม การจัดการดังกล่าวจะนำมาซึ่งการมีสุขภาวะของชุมชนที่ยั่งยืนได้ในอนาคต

๒) ภูมิปัญญาการดูแลรักษาลุ่มน้ำโดยชุมชนภาคใต้

มีภาพประกอบของแต่ละลุ่มน้ำทั้งกิจกรรม และสภาพพื้นที่)

ใส่ภาพข้ามขวานภาคใต้ และแสดงจุดของพื้นที่ ๘ ลุ่มน้ำย่อย มีภูเขาและแม่น้ำเป็นภาพหลัง

ภูมิปัญญาการดูแลรักษาและการพึ่งพาฐานทรัพยากรของกลุ่มน้ำภาคใต้มีมาแต่อดีต นับแต่การตั้งถิ่นฐานของชุมชน แต่เมื่อการพัฒนาเศรษฐกิจและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติอย่างเข้มข้น โดยไม่วางแผนการใช้ทรัพยากรให้สอดคล้องกับระบบนิเวศกลุ่มน้ำ จึงทำให้เกิดปัญหาความขัดแย้งในการแข่งขันทรัพยากร ซึ่งส่งผลกระทบต่อภูมิปัญญาของชุมชนถูกทำลาย ไปพร้อมการเกิดขึ้นของเมือง และภาคอุตสาหกรรม ปรากฏการณ์นี้เห็นได้ชัดของพื้นที่กลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา ที่ประกอบด้วยลำคลองสายย่อย ได้แก่ คลองภูมิ คลองอุตะเถา และกลุ่มน้ำทะเลสาบคาบสมุทรสทิงพระ นอกจากนี้ยังมีกลุ่มน้ำเทพา กลุ่มน้ำสายบุรี และกลุ่มน้ำตรัง ซึ่งเป็นชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานมาเก่าแก่ และมีพัฒนาการของการขยายพื้นที่ทำกินในพื้นที่ป่าต้นน้ำตามลำคลองสายย่อยๆ

ในขณะที่ประชาชนจากพื้นที่ราบเมื่อล้มเหลวจากการทำการเกษตรกรรม และประชากรขยายเพิ่มขึ้น ผนวกกับในพื้นที่ป่ามีร่องรอยของเส้นทางสัมปทานทำไม้ และทำเหมืองแร่ จึงทำให้มีการอพยพชุมชนเข้าไปบุกเบิกในพื้นที่ป่า ดังเช่นพื้นที่กลุ่มน้ำหลังสวน จ.ชุมพร กลุ่มน้ำคลองยัน จ.สุราษฎร์ธานี และพื้นที่ต้นน้ำของคลองภูมิ และกลุ่มน้ำตรัง

อย่างไรก็ตามทั้งแปดกลุ่มน้ำย่อยของภาคใต้ มีภูมิปัญญาของการเรียนรู้และปรับใช้ทรัพยากรในกลุ่มน้ำตามสภาพความเปลี่ยนแปลงของการพัฒนาที่แตกต่างกัน เพื่อการดำรงอยู่ของชุมชนร่วมกับพื้นที่ป่าและระบบนิเวศนั้นๆ ในขณะที่การจัดการของภาครัฐยังไม่กระจายอำนาจให้ภาคประชาชนและชุมชนจัดการได้ อีกทั้งมีสถานการณ์ที่คุกคามตลอดเวลา กระนั้นก็ตามชุมชนได้มีความพยายามที่จะแก้ไขปัญหาและคิดค้นนวัตกรรมใหม่ ในการจัดการปัญหาที่ซับซ้อนมากขึ้น ด้วยการเรียนรู้จากพื้นที่หนึ่งสู่อีกพื้นที่หนึ่ง จากคนกลุ่มหนึ่งสู่อีกกลุ่มหนึ่ง และรวมกันเป็นเครือข่าย

การจัดการกลุ่มน้ำภาคใต้ของทั้ง ๘ กลุ่มน้ำย่อย ได้สะท้อนนัยแห่งความสำเร็จได้ตามศักยภาพของชุมชนที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ของกลุ่มน้ำสายย่อย ที่ไม่อยู่ในระบบการจัดการของ ๒๕ กลุ่มน้ำใหญ่ของภาครัฐ และบทเรียนนี้จะนำไปสู่การเสนอแนวทางการหนุนช่วยของทุกภาคส่วนทั้งจากภาครัฐ องค์กรปกครองท้องถิ่นและภาคประชาชนร่วมกัน

๑) กลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา (ใส่ภาพรวมกลุ่มน้ำทะเลสาบ และใส่จุดพื้นที่ ๓ กลุ่มน้ำย่อย คือ คลองอุตะเถา คาบสมุทรสทิงพระ และคลองรัตภูมิ

กลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาเป็นอยู่อาศัยน้ำอยู่ปลาที่สำคัญร่วมกันของคน ๓ จังหวัด คือจังหวัดสงขลา พัทลุงและนครศรีธรรมราช มีแม่น้ำลำคลองหลายสายไหลลงสู่กลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา และมีระบบนิเวศสามน้ำ ได้แก่ น้ำจืด น้ำเค็ม และน้ำกร่อย การรวมกลุ่มของชุมชนกลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาเพื่อแก้ไขปัญหาของระบบนิเวศกลุ่มน้ำทะเลสาบที่เปลี่ยนแปลงสภาพไปจากเดิม เริ่มต้นจากเครือข่ายชายสัมพันธ์ชาวประมงทะเลสาบ ซึ่งเป็นจุดเริ่มที่มีพัฒนาการทำให้

เกิดการรวมกลุ่มของชุมชนในลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา มีตัวแทนจาก ๓๗ องค์กร ใน ๗ โชนพื้นที่ของระบบลุ่มน้ำย่อย ได้แก่ โชนป่าต้นน้ำ โชนพรุควนเคร็ง โชนพื้นที่ชุ่มน้ำทะเลน้อย โชนคาบสมุทรสทิงพระ โชนทะเลสาบฝั่งตะวันตก โชนทะเลสาบตอนล่าง และ โชนเมือง

นอกจากนี้มีการรวมกลุ่มในระดับชุมชน ตามลุ่มน้ำสายย่อย ที่เชื่อมโยงมาสู่การจัดการลุ่มน้ำทะเลสาบร่วมกัน การจัดการลุ่มน้ำสายย่อยโดยชุมชนจึงมีความสำคัญ เพราะสามารถควบคุมและบริหารจัดการได้อย่างมีประสิทธิภาพ หากมีการส่งเสริมให้ชาวบ้านในทุกลุ่มน้ำสายย่อยดูแลรักษาด้วยตนเอง ในที่นี้จึงขอเสนอพื้นที่ตัวอย่างของการจัดการลุ่มน้ำสายย่อย ๓ ลุ่มน้ำได้แก่

(๑.๑) ลุ่มน้ำรัตภูมิ

ลุ่มน้ำรัตภูมิหรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “คลองรัตภูมิ” มีต้นกำเนิดจากเขาหลวงและเขาไกร ในเทือกเขานครศรีธรรมราช แล้วไหลขึ้นไปทางเหนือ ผ่านเขตอำเภอรัตภูมิ แล้วไหลลงสู่ทะเลสาบสงขลา คลองรัตภูมิจึงเป็นแม่น้ำสายหนึ่งในอีกหลายสายที่มีต้นกำเนิดจากป่าต้นน้ำสายหนึ่งที่ไหลลงสู่ทะเลสาบสงขลา คลองรัตภูมิเป็นเส้นทางคมนาคมทางน้ำของคนควนบริเวณเขาพระ ที่มีการนำผลไม้มาแลกข้าวในพื้นที่ตำบลท่าชะมวง และเอาข้าวมาแลกเปลี่ยนที่ตำบลกำแพงเพชร ซึ่งมีความสัมพันธ์ของวัฒนธรรมสองพี่น้องไทยพุทธและมุสลิมมายาวนาน

การรวมกลุ่มของชุมชนคลองรัตภูมิ รวมกันเป็น “เครือข่ายอนุรักษ์และพัฒนาลุ่มน้ำรัตภูมิ” ซึ่งมาจากองค์ประกอบของการทำกิจกรรมที่หลากหลายตามการรวมกลุ่มในแต่ละด้านที่มีลักษณะเด่นในแต่ละพื้นที่แต่ละประเด็น เช่น การจัดการป่าต้นน้ำที่เขพระ การทำเกษตรอย่างยั่งยืน การท่องเที่ยวเชิงนิเวศและประเพณีวัฒนธรรม การจัดการขยะ และมีเครือข่ายของการสื่อสารสาธารณะ ได้แก่ เครือข่ายวิทยุชุมชนสงขลา และเครือข่ายบินหลาหาข่าว อันเป็นเครื่องมือของการสื่อสารแลกเปลี่ยนของคนลุ่มน้ำรัตภูมิ ที่ทำให้เกิดการเชื่อมร้อยเครือข่ายขององค์กรชุมชนตั้งแต่ต้นน้ำถึงปลายน้ำดำเนินการได้อย่างต่อเนื่อง เป็นต้น

การดำเนินงานของคนลุ่มน้ำรัตภูมิได้มีความร่วมมือทั้งโรงเรียน เทศบาล องค์กรบริหารส่วนตำบล (อบต.) ชุมชนที่มาจากหลากหลายอาชีพและฐานการผลิต กระจายไปตามโชนพื้นที่ตั้งแต่ป่าต้นน้ำ มาจนถึงปลายน้ำ จึงทำให้เกิดการจัดการลุ่มน้ำรัตภูมิได้จริง โดยใช้แนวทางการสื่อสารแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน

(๑.๒) คาบสมุทรสทิงพระ

ระบบนิเวศของคาบสมุทรสทิงพระ มีลักษณะเป็นพื้นที่ราบจนถึงชายฝั่งทะเลถัดลงมาจากเขตป่าต้นน้ำ บริเวณทุ่งระโนดเป็นอู่ข้าวที่สำคัญของภาคใต้ บริเวณพื้นที่ที่มีดินเหนียวปน

ทราย เป็นพื้นที่ปลูกตาดโตนด มีไม้ยาง ไม้เบญจพรรณและไม้ผลกระจายทั่วไป ตลอดจนถึง
เตยกลายเป็นแหล่งหัตถกรรมของการสานเสื่อและกระสอบ มีแม่น้ำลำคลองผ่านหลายสาย
ไหลลงสู่ทะเลที่เป็นแหล่งอาหารของสัตว์น้ำจืดและสัตว์น้ำเค็ม ซึ่งสร้างรายได้เสริมให้แก่
ชุมชน วิถีชีวิตของคาบสมุทรสทิงพระ จึงถูกกล่าวขานว่าเป็น “วิถีโหนด-นา-เล”

การฟื้นฟูทะเลสาบสงขลาของคนคาบสมุทรสทิงพระจำเป็นต้องดำเนินการตาม
วัฒนธรรมดั้งเดิมของคนในท้องถิ่น ที่ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรตามฤดูกาล ซึ่งเป็นที่มาของ
แก้ไขปัญหาของกลุ่มทะเลสาบให้กลับคืนสู่สภาพเดิม โดยเฉพาะอย่างยิ่งแหล่งน้ำขนาดเล็กมี
ความจำเป็นอย่างยิ่งต่อการฟื้นฟูระบบทำนาข้าวที่เคยรุ่งเรืองในอดีต และสามารถแก้ไขปัญหา
น้ำท่วมขังนาน หลังจากที่มีการปิดประตูปากกระวะ และสร้างเขื่อนชลประทานกันแม่น้ำหลาย
สาย ที่ส่งผลกระทบต่อระบบการไหลเวียนของน้ำจืดและน้ำเค็ม ที่เป็นระบบนิเวศสามน้ำของ
ทะเลสาบสงขลา

การรวมกลุ่มของชุมชนที่คาบสมุทรสทิงพระมีลักษณะสำคัญของการสร้างกลุ่มย่อยๆ
ในการคิดค้นการพัฒนาในรูปแบบต่างๆ แต่ยังไม่รวมกันเป็นเอกภาพที่จะทำงานบูรณาการได้
จริง แต่การรวมกลุ่มเหล่านั้นได้มีการแลกเปลี่ยนสื่อสารกันเป็นระยะๆ เพื่อให้เห็นภาพรวม
ของการสร้างวิถีชุมชนของคนคาบสมุทรสทิงพระร่วมกัน และหนุนช่วยเหลือซึ่งกันและกัน
เมื่อมีปัญหาที่กระทบต่อลุ่มน้ำทะเลสาบและคนในชุมชน

นวัตกรรมของการพัฒนาในคาบสมุทรสทิงพระ ได้กลายเป็นแหล่งเรียนรู้ในหลายด้าน
ที่ควรนำมาขยายผลในพื้นที่อื่นๆ กล่าวคือ มีการสร้างระบบเศรษฐกิจชุมชนจากฐานการผลิต
ให้มั่นคงของชุมชนคนทำนาข้าวโดยเปลี่ยนจากการใช้สารเคมีมาเป็นนาอินทรีย์ และขยายผล
ไปสู่การสร้างเครือข่ายชุมชนชาวนาในการทำเกษตรกรรมยั่งยืน การทำประมงที่ไม่ทำลายล้าง
สร้างแนวเขตอนุรักษ์พันธุ์ปลา และมีการทำแพปลาชุมชนที่ตำบลคูขุด อีกทั้งยังมีการแปรรูป
อาหารและแปรรูปจากผลผลิตในท้องถิ่นมาทำเครื่องใช้ไม้สอย ระบบการผลิตดังกล่าวเพื่อลด
ค่าใช้จ่ายในการบริโภคที่ต้องซื้อสินค้าจากภายนอก

การสร้างเครือข่ายของกลุ่มสวัสดิการในการสร้างและสะสมเงินทุนของชุมชน การ
จัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศเพื่อให้คนในท้องถิ่นและคนภายนอกเห็นคุณค่าของวิถี “โหนด-นา-
เล” การทำพลังงานหมุนเวียนโดยชุมชน การฟื้นฟูประเพณีวัฒนธรรม การจัดการสิ่งแวดล้อม
ทั้งขยะและน้ำเสียจากฟาร์มหมู กิจกรรมเหล่านี้ได้ทำให้เกิดแหล่งเรียนรู้ของชุมชนร่วมกัน
ระหว่างชุมชน โรงเรียน สถานีอนามัย และวัด ในการขยายผลไปสู่ชุมชนอีกหลายพื้นที่ใน
คาบสมุทรสทิงพระ

๑.๓) คลองอู่ตะเภา

สายน้ำของคลองอู่ตะเภามีความยาวเกือบร้อยกิโลเมตร ตั้งแต่ต้นน้ำอยู่ที่คลองรำ ซึ่งไหลมาจากเขาลูกช้าง และเทือกเขาบรรทัด (ผาคำ) และคลองแม่น้ำที่ไหลมาจากเขาน้ำค้าง ถึงปากอ่าวทะเลสาบสงขลา คลองอู่ตะเภาตอนเหนือมีความสำคัญยิ่งสำหรับจังหวัดสงขลาทั้งจังหวัด เพราะเป็นแหล่งต้นน้ำที่ติดต่อชายแดนประเทศมาเลเซีย และไหลลงมาสู่พื้นที่ราบ กลายสภาพเป็นชุมชน พื้นที่เกษตรกรรม เขตอุตสาหกรรม เขตพาณิชย์กรรม ขณะเดียวกันเป็นพื้นที่รองรับน้ำเสีย ไปพร้อมกับเป็นน้ำดิบสำหรับใช้ในการประปา เพื่อหล่อเลี้ยงคนหาดีใหญ่ทั้งเมือง ร่วมกับคลองหอยโข่งบางส่วน นาหม่อมบางส่วน เมืองสงขลาทั้งเมือง และเมืองสิงหนคร

คลองอู่ตะเภาตลอดทั้งสายมีปัญหาป่าต้นน้ำถูกทำลาย น้ำเสียจากโรงงานอุตสาหกรรมและชุมชน การปลูกพืชยางพาราเชิงเดี่ยวที่กระทบต่อการชะล้างหน้าดินสูง และมีการลักลอบคูดทราย ทำให้เกิดปัญหาการตกตะกอนของดินสูง ปัญหายะในเมือมหาดีใหญ่จากสถานปัญหาดังกล่าว ทำให้เกิดการรวมกลุ่มของคนในคลองอู่ตะเภาเพื่อแก้ไขปัญหา ดังนี้

(๑) บริเวณพื้นที่ต้นน้ำบริเวณอำเภอสะเดา และอำเภอคลองหอยโข่ง มีกลุ่มไก่อ่เถื่อน (ปี ๒๕๓๓) ประชาคมอนุรักษ์ป่าผาคำ (ปี ๒๕๔๔) และเทศบาลตำบลปรัก ร่วมกับสำนักงานสิ่งแวดล้อมภาคที่ ๑๖ จัดตั้งกลุ่มอาสาสมัครตรวจวัดคุณภาพน้ำ (ปี ๒๕๔๓) และเครือข่ายจัดการป่าต้นน้ำ (ปี ๒๕๔๘) ในการสร้างจิตสำนึกทั้งของเยาวชน ครูและชุมชน ในการแก้ไขปัญหาาร่วมกัน เฝ้าระวังคลองอู่ตะเภา กลุ่มพื้นคลองจำไหร ต.โคกม่วง อ.คลองหอยโข่ง ศึกษาาระบบนิเวศชุมชน โดยใช้ป่าสาकुพื้นฟูระบบนิเวศ จัดตั้งชมรมธรรมชาติบ้านควนเสม็ด ต.ปรัก อ.สะเดา ทำฝายชะลอน้ำ เพื่อปริมาณน้ำผิวดินให้ชุมชน

(๒) พื้นที่กลางน้ำ บริเวณอำเภอมหาดีใหญ่ ตั้งแต่ปี พ.ศ.๒๕๓๗ มีการก่อตั้งชมรมรักษ์คลองใหญ่ โดยกลุ่มอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมของโรงเรียนพะตงประธานศิริวัฒน์ ตั้งแต่นั้นมาเครือข่ายศูนย์สิ่งแวดล้อมศึกษาาร่วมกับโรงเรียน รวมกันเป็น “เครือข่ายโรงเรียนรักษ์คลองอู่ตะเภา จัดทำแผนสุขภาพจังหวัดสงขลา ในการปกป้องสิ่งแวดล้อม และทำหลักสูตรท้องถิ่น ตั้งแต่ปี พ.ศ.๒๕๔๖ เป็นต้นมา

(๓) พื้นที่ปลายน้ำ คือพื้นที่ อ.มหาดีใหญ่ ต.คลองแห และ ต.คูเต่า มีกลุ่มต่างๆรวมตัวกันอย่างหลากหลาย ตั้งแต่ปี พ.ศ.๒๕๑๘ ชมรมอนุรักษ์คลองอู่ตะเภา เป็นผู้บุกเบิกในการทำกิจกรรมอนุรักษ์คลองอู่ตะเภา ซึ่งส่งผลให้เกิดเห็นคุณค่าของการทำคลองอู่ตะเภาให้เป็นน้ำดี มีการทำกิจกรรมแข่งยาวเรือ ทำฝายเฉียงดักขยะที่คลองแห โดยดักขยะจากเทศบาลนครมหาดีใหญ่ ก่อนถึงคลองแห ทำให้น้ำไม่เน่าเสียและไม่ส่งกลิ่นเหม็น การจัดกิจกรรมประเพณีต่างๆ ทำให้คลองแหกลายเป็นสถานที่ท่องเที่ยว และสร้างจิตสำนึกให้ผู้คนมาร่วมอนุรักษ์คลองแหและคลองอู่ตะเภา

การรวมกลุ่มตามโซนพื้นที่ต่างๆ ได้สื่อสารร่วมกันเพื่อดูแลรักษาคล่องอุ้ตะเกาทั้งสาย ให้เป็นล้าคองที่มีน้ำใสปราศจากเชื้อโรค และมีการแสวงหาความร่วมมือกันทุกพื้นที่ เพื่อกำหนดแผนงานพัฒนาและอนุรักษ์คล่องอุ้ตะเกา จากการประชุมร่วมกันของเครือข่ายชุมชนพื้นฟูลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา สรุปได้ว่าการรวมกลุ่มของเครือข่ายอนุรักษ์คล่องอุ้ตะเกามาจากการรวมกลุ่มจากโซนพื้นที่ที่ประสบปัญหา และเริ่มจากคนกลุ่มเล็ก และจึงนำมาสู่คนกลุ่มใหญ่ ด้วยการสนับสนุนจากบุคคลภายนอกหลายฝ่าย และที่สำคัญมีการทำกิจกรรมและติดตามผลอย่างต่อเนื่อง ตลอดจนร่วมกับองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น และจังหวัด ซึ่งทำให้การรวมกลุ่มของคนที่อยู่อาศัยอยู่ในภาคเมืองมีบทบาทสำคัญและร่วมกันเห็นคุณค่าของคล่องอุ้ตะเกาอย่างแท้จริง

๒) ลุ่มน้ำเทพา

ลุ่มน้ำเทพา ประกอบด้วยคล่องโพธิ์มา ซึ่งต้นน้ำไหลมาจากอำเภอนาทวี ไปลงอ่าวไทยที่ตำบลนาทับ อำเภोजะนะ จังหวัดสงขลา และมีคล่องแม่เตย เป็นคล่องสาขาที่ไหลไปรวมกับคล่องโพธิ์มา บริเวณสะพานรถไฟ ลุ่มน้ำเทพามีสภาพปัญหาไม่ต่างจากลุ่มน้ำสายอื่นที่ประสบปัญหา ได้แก่ น้ำเสียจากโรงยาง โรงซียาง มีการสัมปทานเหมืองหิน ๒ โรง และป่าต้นน้ำถูกทำลาย

ที่บ้านนาหว้า หมู่ที่ ๑ ตำบลนาหว้า อำเภोजะนะ จ.สงขลา มีศูนย์การเรียนรู้กลุ่มออมทรัพย์เพื่อการผลิตบ้านนาหว้า อันเป็นต้นทุนเดิมก่อตั้งมาตั้งแต่ปี พ.ศ.๒๕๒๒ ปัจจุบันมีเงินทุนหมุนเวียน ๔๗ ล้านบาท และมีการบริหารกลุ่มโดยชาวบ้านที่ประกอบด้วยคนหลายเพศหลายวัย ซึ่งสร้างเงินทุน สวัสดิการ และฐานการผลิตอันมั่นคงให้แก่คนตำบลนาหว้า เมื่อลุ่มน้ำเทพาประสบปัญหาด้านการทำลายทรัพยากรธรรมชาติและปัญหามลพิษในน้ำ เงินทุนจากกลุ่มออมทรัพย์ดังกล่าวได้มาสร้างรูปธรรมการส่งเสริมให้ชาวบ้านปลูกป่าร่วมกัน ตัวอย่างเช่น สมาชิกในกลุ่มปลูกต้นไม้ที่มีขนาดวัดรอบได้ ๓๐ ซม. กลุ่มจะจ่ายเงินสวัสดิการให้ต้นละ ๓๐๐ บาท และถ้าใครปลูกผักปลอดสารพิษ กลุ่มจะจ่ายสวัสดิการให้ ๒๐๐ บาท/ครอบครัว ถ้าคนนั้นปลูกกล้วย ๒ กอ ตะไคร้ ๑ กอ ขมิ้น ๑ กอ และพริก ๕ ต้น เป็นต้น

คนตำบลนาหว้าใช้แนวทางของกลุ่มออมทรัพย์เพื่อการผลิตในการสร้างแรงจูงใจให้ชาวบ้านมาร่วมแก้ไขปัญหาลุ่มน้ำเทพา และฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ โดยใช้เงินสวัสดิการจากเงินทุนนั้นมาสนับสนุน ชาวบ้านจึงเห็นประโยชน์อย่างชัดเจนว่า เงินทุนสวัสดิการคือธนาคารของพวกเขาอย่างแท้จริง และสามารถพัฒนาให้เกิดพลังของการเปลี่ยนแปลงและสร้างนวัตกรรมความรู้ใหม่ ที่จะสร้างพื้นที่สิ่งแวดล้อมที่ดีให้กับชุมชน โดยใช้กระบวนการของกลุ่มออมทรัพย์ในการสื่อสารแลกเปลี่ยนแก้ไขปัญหาลุ่มน้ำเทพา

สิ่งที่คนลุ่มน้ำเตาต้องพัฒนาต่อไปคือการสื่อสารขยายวงกว้างให้กับคนลุ่มน้ำเตา ในการร่วมคิด วิเคราะห์ และร่วมทำต่อแผนพัฒนาชุมชนของกลุ่มน้ำเตา ที่จะป้องกันและ แก้ไขปัญหาผลกระทบที่เกิดจากการพัฒนาในรูปแบบต่างๆ

๓) ลุ่มน้ำสายบุรี

ลุ่มน้ำสายบุรีเป็นแม่น้ำสายสั้น แต่มีระบบนิเวศที่ประกอบด้วยป่าต้นน้ำที่เป็นป่าเขาใน พื้นที่สูงบริเวณเทือกเขาสันกาลาคีรี บริเวณที่ราลุ่มตอนกลางของกลุ่มน้ำ ที่มีลักษณะของพื้นที่ พรุ หนอง บึง และนาข้าว ไหลลงมาถึงบริเวณชายฝั่ง ซึ่งเป็นระบบนิเวศสามน้ำ และมีชายหาด คนในลุ่มน้ำสายบุรีจึงกล่าวขานกันว่า เหมือน “ส้มบนภูเขา ปลาในแม่น้ำ เกลือในทะเล สุดท้าย ก็อยู่ในหม้อแกงเดียวกัน”

พื้นที่พรุที่กระจายอยู่ริมแม่น้ำมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการสร้างแหล่งอาหารพืชพันธุ์ สัตว์น้ำ ซึ่งเป็นพื้นที่รองรับน้ำจากป่าต้นน้ำก่อนไหลลงสู่ทะเล ที่สร้างแหล่งอาหารของสัตว์น้ำ กร่อย ด้วยเหตุนี้ลุ่มน้ำสายบุรีจึงเป็นที่ตั้งของชุมชนมุสลิมที่รุ่งเรืองในอดีตยุคของอาณาจักร ลังกาสูกะ มีการติดต่อค้าขายกับพ่อค้าชาวต่างประเทศ ที่มาจากผลผลิตที่ได้จาก ทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ ได้แก่ ผลผลิตจากป่าต้นน้ำ สวนคูซง (สวนสมรมที่มีไม้ผล ไม้ยืนต้น และพันธุ์พืชกินได้อย่างหลากหลาย) และจากการทำประมงน้ำจืด น้ำกร่อย และ น้ำเค็ม

ภูมิปัญญาของคนลุ่มน้ำสายบุรีเกิดขึ้นจากการพึ่งพาและการอยู่รอดร่วมกับธรรมชาติ แต่ดั้งเดิม เช่น การปลูกพืชหลายชั้นและทำการทำระบบเกษตรวัฒนธรรมแบบ สวนคูซง ใน การรักษาป่าต้นน้ำ การเลือกชนิดของพืชที่ปลูกให้เหมาะสมตามฤดูกาลและภูมินิเวศ ในพื้นที่ ราบ และพื้นที่พรุ ชาวบ้านมีการทำการเกษตรที่เหมาะสมตามความชันของดิน การอนุรักษ์พืช ริมน้ำชายฝั่ง ป่าจาก ป่าสาธุ การแบ่งปันน้ำโดยระบบการคลองส่งน้ำ และขุดลอกแหล่งน้ำ เพื่อ ใช้ในการทำนาและทำสวน ซึ่งต่างจากระบบการขุดลอกคลองและสร้างเขื่อนของกรม ชลประทาน ในพื้นที่ชายฝั่งทะเล มีการทำเขื่อนชีวภาพ เช่น การเลี้ยงหอยแมลงภู่น้ำชายฝั่ง เป็นต้น

แต่เมื่อกาลเวลาของการพัฒนาได้ทำให้เกิดปัญหาสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ เสื่อมโทรมจากโครงการพัฒนาขนาดใหญ่ เช่น การขุดลอกสร้างคันดิน ประตุน้ำกั้น แม่น้ำสายบุรี เปลี่ยนแปลงเส้นทางเดินของน้ำ การสร้างประตูน้ำปิดกั้นความสัมพันธ์ ระหว่างพรุกับแม่น้ำ ได้ทำให้เกิดการกัดเซาะพังทลายของแม่น้ำ ผลกระทบดังกล่าวได้ทำให้ ชาวบ้านต้องรวมกลุ่มกันเป็นเครือข่ายชาวบ้านในลุ่มน้ำสายบุรี เช่น เครือข่ายพรุลานควาย เครือข่ายอ่าวปิดตานี เพื่อเสนอทิศทางการพัฒนา กำหนดอนาคตของชุมชนเอง และรื้อฟื้นฐาน ภูมิปัญญาเดิมกับการวิเคราะห์ปัญหาในการแก้ไขปัญหา ชุมชนบ้านกาลอ อำเภอรามัน จ.ยะลา ร่วมจัดการป่าชุมชน ชาวบ้านฟื้นฟูการทำสวนคูซง ทำวังปลาในแม่น้ำสายบุรี ที่บ้านกลางและ

บ้านทุ่ง อำเภอปะนาเระ จ.ปัตตานี ชาวบ้านกำลังฟื้นฟูน้ำร้าย โดยใช้ปุ๋ยตะกอนจากบ่อบำบัด น้ำเสีย ที่บ้านบางตาва อำเภอหนองจิก จ.ปัตตานี ชาวบ้านเลี้ยงหอยแมลงภูเป็นเชื้อชีวภาพ และสร้างป่าชุมชนชายเลน เป็นต้น

ถึงแม้ว่าเกิดความไม่สงบในพื้นที่ ๓ จังหวัดชายแดนภาคใต้ แต่วัฒนธรรมของชุมชนมุสลิมได้ต่อสู้เพื่อความเป็นธรรมอย่างยาวนาน ดังเช่น ครูเปาะสู วาแมดิซา แห่งบ้านจาร์จาดอง ต.ท่าธง อ.รามัน ที่เป็นแบบอย่างแก่ชุมชนลุ่มน้ำสายบุรี ซึ่งทำให้อุดมการณ์ของชาวบ้านยังสานต่อในการต่อสู้กับกระแสการพัฒนาและความไม่สงบที่คุกคามลุ่มน้ำสายบุรีตลอดเวลา ด้วยการรวมกลุ่มในการอนุรักษ์และฟื้นฟูลุ่มน้ำสายบุรีให้กลับเป็นชีวิตของชุมชนมุสลิมอย่างยั่งยืน

๔) ลุ่มน้ำตรัง

ลุ่มน้ำตรังเป็นแม่น้ำสายที่ยาวที่สุดในจังหวัดตรังประมาณ ๑๒๑ กิโลเมตร และยังมีสภาพความหลากหลายของทรัพยากรธรรมชาติมากอยู่ แม่น้ำตรังเป็นเส้นทางคมนาคมของชุมชนมาเป็นเวลากว่าพันปี จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่ค้นพบ และเป็นเส้นทางค้าขายของชุมชนชาวจีนจากปากแม่น้ำกันตัง ล่องเรือมาตามแม่น้ำตรังจนมาถึงฝั่งที่ตำบลทับเที่ยง อำเภอเมืองตรัง แม่น้ำตรังก็เหมือนแม่น้ำอีกหลายสายที่ประสบปัญหาป่าต้นน้ำถูกทำลาย การกัดเซาะ ดินพัง มีความตื้นเขิน ในบางจุดในที่มาจากการดูดทราย และการทำสวนยางรมน้ำ รวมทั้งปัญหาของน้ำท่วมขังนานบริเวณพื้นที่ราบตอนล่าง ก่อนไหลลงสู่ทะเล เนื่องจากมีสิ่งก่อสร้างที่ทำลายพื้นที่ชุ่มน้ำซึ่งเป็นแหล่งรองรับน้ำ และเส้นทางไหลเวียนของน้ำตลอดจนการทำนาที่ทำลายป่าชายเลน

การรวมกลุ่มของภาคประชาชนเพื่อแก้ไขปัญหาของลุ่มน้ำตรังมีตั้งแต่ป่าต้นน้ำ คลองชี ลำน้ำสาขาของแม่น้ำ และการแก้ไขปัญหาพื้นที่น้ำท่วม จนถึงพื้นที่ชายฝั่งทะเล เครือข่ายองค์กรชุมชนรักเทือกเขาบรรทัด มีการรวมกลุ่มเมื่อปี พ.ศ.๒๕๔๓ เพื่อแก้ไขปัญหาที่ดินทำกินในพื้นที่ป่าอนุรักษ์ เขตอุทยานแห่งชาติเขาปู่เขาเย่า การตั้งถิ่นฐานของชุมชนต้นน้ำมีมานานก่อนการประกาศเขตป่าอนุรักษ์ แต่เมื่อกาลเวลาผ่านไป ชุมชนได้ขยายเพิ่มขึ้นจนไม่สามารถควบคุมพื้นที่ป่าที่ถูกบุกรุกทำลายได้ เครือข่ายองค์กรชุมชนรักเทือกเขาบรรทัดจึงได้ตระหนักดีว่าการรวมกลุ่มอย่างเข้มแข็งในการสร้างระบบการควบคุมการถือครองที่ดิน การใช้ประโยชน์ที่ดิน และการทำระบบการผลิตแบบสวนหลายชั้น ผสมผสานกับไม้ธรรมชาติ ที่ไม่เน้นพืชเชิงเดี่ยวเท่านั้น จะทำให้มีการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำไปพร้อมกัน การจัดการที่ดินและป่าจำเป็นต้องทำร่วมกันทั้งชุมชน เพื่อควบคุมการซื้อขายที่ดิน และมีให้มีการบุกรุกป่าเพิ่มอีกต่อไป จึงจะทำให้ป่าต้นน้ำยังคงความอุดมสมบูรณ์ได้ แต่การดำเนินการดังกล่าวยังไม่ได้รับความร่วมมือจากอุทยานแห่งชาติ ซึ่งทำให้เป็นปัญหาของการทำลายป่าเพิ่มยิ่งขึ้น

บริเวณพื้นที่ราบของกลุ่มน้ำตรัง มีเครือข่ายองค์กรชุมชนกลุ่มน้ำตรัง 5 องค์กรชุมชน และเครือข่ายชุมชนฟื้นฟูสายน้ำคลองชี เครือข่ายองค์กรชุมชนเริ่มต้นมาจากการรวมตัวในนาม “เครือข่ายชุมชนฟื้นฟูผู้ประสบภัยน้ำท่วม” เพื่อแก้ไขปัญหาที่ถ้ำน้ำท่วมที่เกิดขึ้นอย่างหนักในปลายปี พ.ศ.๒๕๔๘ หลังจากนั้นได้มีการรวมกลุ่มกันอย่างหลวมๆ โดยการทำกิจกรรม ที่เฝ้าระวังแม่น้ำตรัง และสร้างกลุ่มให้เข้มแข็งเพื่อนำมาสู่ การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ การสร้างเศรษฐกิจและการพัฒนาของชุมชน เครือข่ายดังกล่าวยังอยู่ในช่วงของการเรียนรู้และการจัดองค์กรให้ชาวบ้านมาร่วมการอนุรักษ์และฟื้นฟูกลุ่มน้ำตรัง ในขณะที่เครือข่ายชุมชนฟื้นฟูคลองชี มีการทำกิจกรรมเฝ้าระวังสายน้ำคลองชีตั้งแต่ป่าต้นน้ำมาถึงจนถึงพื้นที่ราบก่อนหน้านั้น

บริเวณพื้นที่ชายฝั่งทะเลมีเครือข่ายชาวประมงพื้นบ้านจังหวัดตรัง ที่รวมกลุ่มเป็นชมรมชาวประมงพื้นบ้านจังหวัดตรัง ได้มีการปกป้องชายฝั่งทะเลมาเป็นเวลา ๒๐ ปี และตั้ง “ชุดเฉพาะกิจปราบปรามอวนรุนอวนลาก” จนประสบความสำเร็จ และยังคงทำหน้าที่เฝ้าระวังเหมือนเดิมด้วยเหตุที่เครื่องมือประมงถูกพัฒนาด้วยเทคโนโลยีที่ทันสมัยในการจับสัตว์น้ำตลอดเวลา ในขณะที่การทำเขตอนุรักษ์อ่าวเลสี่บ้าน บริเวณเป็นปากแม่น้ำตรัง เพื่อให้มีการอนุรักษ์พื้นที่ชายฝั่งทะเลในระดับอ่าวร่วมกัน ในการสร้างพื้นที่ของแหล่งอาหารให้มั่นคงและแหล่งทำมาหากินของชาวประมงพื้นบ้าน

กระบวนการรวมกลุ่มของชุมชนทั้งสามโซนพื้นที่ที่มีความแตกต่างกัน และมีการปรับสภาพของกลุ่มให้สอดคล้องกับสถานการณ์ปัญหา ลักษณะวัฒนธรรมของการดำรงชีวิตของแต่ละพื้นที่ การเชื่อมโยงของชุมชนในพื้นที่ต้นน้ำ ที่ราบและชายฝั่งทะเลเพื่อฟื้นฟูวัฒนธรรม “เกลือเขา นา เล” ในอดีตให้กลับคืนมาในการใช้ลุ่มน้ำตรังเป็นสื่อแห่งการรักษาระบบนิเวศร่วมกัน จากการศึกษาที่ได้รับผลกระทบร่วมกันไม่ว่าจะมีสถานการณ์เกิดขึ้นบริเวณจุดไหนของแม่น้ำตรัง ตลอดจนร่วมผลักดันในการขับเคลื่อนนโยบายยุทธศาสตร์ของจังหวัดตรังให้รับรองแผนการจัดการของชุมชนลุ่มน้ำตรัง

๕) ลุ่มน้ำคลองยัน

ลุ่มน้ำคลองยันมีลำน้ำสายหลักอยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติแก่งกรุง และเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าคลองยัน โดยมีต้นกำเนิดที่เกิดจากเทือกเขาดอนกลางของพื้นที่ที่มีความยาวประมาณ ๗๐ กิโลเมตร อยู่ในเขตอำเภอกีร์รัฐนิคม และอำเภอวิภาวดี จังหวัดสุราษฎร์ธานี จากการที่รัฐมีโครงการสร้างเขื่อนเอนกประสงค์แก่งกรุงกั้นคลองยันบริเวณตำบลตะกุกเหนือ ในอำเภอวิภาวดี ได้เป็นที่มาของการรวมกลุ่มของชาวบ้านลุ่มน้ำคลองยัน และพันธมิตรในจังหวัดสุราษฎร์ธานี เพื่อมิให้มีการสร้างเขื่อนผลิตไฟฟ้าแก่งกรุงที่จะทำลายความหลากหลายทางชีวภาพพันธุ์พืชพันธุ์สัตว์ในลุ่มน้ำคลองยัน การเรียนรู้ปัญหาของการสร้างเขื่อนรัชชประภา

(เขื่อนเขี้ยวหลาน) ได้ทำให้ชาวบ้านตื่นตัวในเรื่องนี้มากขึ้น จนกระทั่งมีการตั้งชมรมอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติลุ่มน้ำคลองยันในปี พ.ศ.๒๕๓๑

ในปี พ.ศ.๒๕๓๖ ได้เปลี่ยนชื่อมาเป็น กลุ่มอาสาพัฒนาชนบท โดยมีพระครูปัญญาภิราม วัดธัญญาราม เป็นที่ปรึกษา และได้รับความร่วมมือจากหลายฝ่าย และหน่วยงานรัฐ ในการทำกิจกรรมอย่างต่อเนื่อง ในปีเดียวกัน คณะรัฐมนตรีได้ประกาศให้ลุ่มน้ำคลองยัน เป็น ๑ ใน ๓ ของลุ่มน้ำตัวอย่างที่อุดมสมบูรณ์ด้านระบบนิเวศของประเทศไทย ในปี พ.ศ. ๒๕๓๕ กลุ่มอาสาพัฒนาชนบท เปลี่ยนชื่อมาเป็น “กลุ่มเกษตรเพื่อสิ่งแวดล้อม” หมู่ ๒ บ้านปากหาร ตำบลบ้านยาง อำเภอศีร์ษะเกษ ในการดำเนินการทำเกษตรกรรมยั่งยืน จัดตั้งเขตอภัยทานสัตว์น้ำ ในปี พ.ศ.๒๕๔๑ ได้รวมกันเป็น “เครือข่ายภูมินิเวศลุ่มน้ำคลองยัน” ร่วมกับส่วนราชการและทุกภาคส่วน โดยใช้ “วังปลา” เป็นเขตอภัยทาน แสดงรูปธรรมของการอนุรักษ์ลุ่มน้ำคลองยัน และเป็นสัญลักษณ์ที่สื่อถึงกลุ่มคนทุกเพศวัยให้เห็นคุณค่าของแม่น้ำ และเชื่อมโยงกับกิจกรรมของพิธีสืบชะตาแม่น้ำ ในการดูแลรักษาป่าต้นน้ำและสายน้ำให้ยั่งยืน ตลอดจนการผลักดันให้ถูกกำหนดในยุทธศาสตร์จังหวัด

๖) ลุ่มน้ำหลังสวน

ลุ่มน้ำหลังสวนมีความยาว ๑๐๐ กิโลเมตร โดยมีลำคลองหลายสายไหลมาจากบริเวณแนวเทือกเขาตะนาวศรีที่ทอดตัวแบ่งฝั่งทะเลตะวันออก และฝั่งตะวันตก และมาบรรจบเป็นต้นน้ำหลังสวนใน ๔ ตำบล ๔๐ หมู่บ้าน ของอำเภอพะโต๊ะ จังหวัดชุมพร การตั้งถิ่นฐานของชุมชนลุ่มน้ำหลังสวนมีการอพยพจากคนภายนอกเข้าไปบุกเบิกถือครองและทำประโยชน์ที่ดินเป็นระยะๆตามกระแสการพัฒนาของพื้นที่ ชุมชนชาวจีนจากอำเภอตะกั่วป่า จังหวัดภูเก็ต จังหวัดระนอง ได้เข้ามาทำเหมืองแร่ดีบุก อันเป็นเหตุให้พื้นที่ป่าจำนวนมากกลายเป็นแอ่งน้ำ และแม่น้ำมีลักษณะขุ่น ต่อมามีการสัมปทานทำไม้ และทำเส้นทางคมนาคมเข้าไปในพื้นที่ป่าตามเส้นทางเหมืองแร่และเส้นทางทำไม้ การขยายพื้นที่ทำการเกษตรเพื่อส่งออก เช่น กาแฟ เป็นพืชเศรษฐกิจที่ทำให้มีการอพยพของชุมชนจากภาคอีสาน และหลายพื้นที่ในภาคใต้มาตั้งถิ่นฐานชุมชนในพื้นที่ป่าเมื่อปีพ.ศ.๒๕๑๘ และชุมชนก็ได้ขยายมากยิ่งขึ้นจากกระแสของการปลูกปาล์มน้ำมัน และยางพารา ในวันนี้ชุมชนลุ่มน้ำหลังสวนได้เป็นชุมชนใหญ่ ที่ทำให้ชุมชนต้องมาทบทวนการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกับพื้นที่ป่าอย่างจริงจัง อันเนื่องมาจากผลกระทบการขาดแคลนอาหาร การใช้สารเคมี และธรรมชาติถูกทำลายที่ชุมชนได้รับตลอดมา

เครือข่ายของชุมชนลุ่มน้ำหลังสวนได้คัดค้านการแก้ไขปัญหาผสมผสานด้วยความรู้เดิม และความรู้ใหม่ที่ได้เรียนรู้จากพื้นที่อื่น กอปรกับการรวมกลุ่มอย่างเข้มแข็งของชุมชนที่ต้องต่อสู้กับการอยู่รอดร่วมกับธรรมชาติ และปัญหาที่ประสบจากความไม่มั่นคงในที่ทำกิน และราคาผลผลิตไม่แน่นอน ทำให้ชุมชนลุ่มน้ำหลังสวนที่ตำบลปากทรง อำเภอพะโต๊ะ จังหวัด

ชุมชน ทำระบบการผลิตหลายระบบ เช่น การทำเกษตรในรูปแบบสวนโบราณ โดยการปลูกหลายชนิด และหลายชั้นในแปลงเดียวกัน การลดละเลิกการใช้สารเคมี และการปลูกผักพื้นบ้านปลอดสารพิษ เพื่อให้ทำให้ระบบการผลิตเป็นการฟื้นฟูดินของกลุ่มน้ำหลังสวน

การรวมกลุ่มของชุมชนกลุ่มน้ำหลังสวนมีพัฒนาการจากการจัดการป่าต้นน้ำ ร่วมกับกรมป่าไม้ ใน “โครงการคนอยู่ป่ายัง” และพัฒนาการมาถึงการตั้ง “กลุ่มอนุรักษ์แม่น้ำหลังสวน” ที่ประสานงานจากหลายภาคส่วนในการแก้ปัญหาของกลุ่มน้ำหลังสวนอย่างจริงจัง ซึ่งได้พัฒนาให้มีการใช้กระบวนการของกลุ่มออมทรัพย์ ๑๑ กลุ่ม กลุ่มเกษตรทางเลือก ๑ กลุ่ม กองทุนเกษตรกรรมทางเลือก ๑ กองทุน ตั้งเป็น “เครือข่ายออมทรัพย์กลางกลุ่มน้ำหลังสวน” ในการเป็นเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้การแก้ไขปัญหา การอนุรักษ์และฟื้นฟูแม่น้ำหลังสวน การกระจายเงินทุนไปสู่ชุมชน การทำเกษตรกรรมที่ไม่ทำลาย และมีการขยายการเรียนรู้ไปอีกหลายกิจกรรม เช่น การทำพลังงานหมุนเวียนโดยชุมชน การอนุรักษ์วังปลา เป็นต้น

ลักษณะเด่นของการรวมกลุ่มของชุมชนกลุ่มน้ำหลังสวน ก่อให้เกิดความร่วมมือระหว่างชุมชนและ องค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) ๔ ตำบล เกิดเครือข่ายองค์กรชุมชน ๗ เครือข่ายของจังหวัดชุมพร และมีการผลักดันเชิงนโยบายระดับจังหวัดและระดับภาค ซึ่งได้มีการดำเนินการโครงการธนาคารต้นไม้ ในการจัดการที่ดินและแก้ไขปัญหาหนี้สินด้วยการปลูกต้นไม้ให้เป็นดอกเบี้ยค้ำประกันธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ชกส.) ทั้งนี้การบริหารจัดการของเครือข่ายชุมชนกลุ่มน้ำหลังสวนทำร่วมกันในการสร้างกฎกติกาของดูแลรักษาป่าต้นน้ำ การเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตที่ไม่ทำลายทรัพยากร และการสร้างเงินทุนที่พัฒนาเศรษฐกิจชุมชน ซึ่งเป็นหัวใจสำคัญที่ทำให้กลุ่มน้ำหลังสวน ได้มีพัฒนาการดำเนินการอย่างต่อเนื่อง

๓) กระบวนการเรียนรู้บนฐานทรัพยากรในลุ่มน้ำภาคใต้

กระบวนการเรียนรู้การจัดการลุ่มน้ำของชุมชนทางภาคใต้ เรียนรู้จากการแก้ไขปัญหาความเสื่อมโทรมของฐานทรัพยากรที่เคยพึ่งพาและใช้ประโยชน์ถูกทำลาย ซึ่งก่อให้เกิดปัญหาการขาดแคลนอาหาร ความอดอยากของครอบครัวและชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคนจนที่ไม่มีทางเลือกอื่นใดในการดำรงชีวิต นอกจากการพึ่งพาฐานทรัพยากรและดำรงอยู่ได้อย่างมีศักดิ์ศรี กระบวนการเรียนรู้ดังกล่าวมีพัฒนาการไปตามกาลสมัยของกระแสการพัฒนาในระดับชุมชน ประเทศ และระดับโลก

กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนเกิดขึ้นในสามช่วงเวลาของการพัฒนาดังนี้

(๑) ช่วงเวลาของการสร้างเศรษฐกิจประเทศ เมื่อถนนและไฟฟ้าเข้าสู่หมู่บ้าน การสร้างเขื่อนเพื่อชลประทานและผลิตไฟฟ้าได้เป็นวาทกรรมของการนำความทันสมัยให้กับหมู่บ้าน ดังคำกล่าวที่ว่า “น้ำไหล ไฟสว่างหนทางดี” การให้สัมปทานใช้ทรัพยากรตั้งแต่ การทำไม้ การขุดเหมืองแร่ การระเบิดหิน ได้ทำให้ชาวบ้านเรียนรู้ว่าทรัพยากรที่เป็นปัจจัยสี่ของ

ชุมชนอยู่ในป่า ซึ่งชุมชนจำเป็นต้องปกป้องผืนป่าต้นน้ำให้เป็นป่าชุมชนที่ชุมชนต้องดูแลรักษาด้วยตนเอง

(๒) ช่วงเวลาของการส่งเสริมภาคเกษตรและอุตสาหกรรมการค้า การพัฒนาการใช้ที่ดินเพื่อปลูกพืชพาณิชย์เพื่อส่งออก ได้ทำให้การใช้ที่ดินตั้งแต่พื้นที่สูงจนถึงพื้นที่ราบ ชายฝั่งทะเล ถูกรุกด้วยพืชพาณิชย์ที่ใช้สารเคมี ได้แก่ ยางพารา และปาล์มน้ำมัน ไปพร้อมกับการขุดคลองชลประทาน และการสร้างเขื่อนเพื่อผันน้ำเข้ามา การทำประมงพาณิชย์และการทำนากุ้งได้ทำลายทรัพยากรป่าชายเลน สถานการณ์ดังกล่าวได้ทำให้ชาวบ้านภาคใต้ เรียนรู้ว่าพันธุ์พืชพันธุ์สัตว์ที่สำคัญในพื้นที่ราบ พื้นที่ชุ่มน้ำ ชายฝั่งทะเล ได้ถูกทำลาย

การฟื้นฟูทรัพยากรที่สำคัญในการเป็นแหล่งอาหารของครอบครัวและชุมชนจึงเป็นสิ่งจำเป็น การรักษาแหล่งอาหารต้องรักษาระบบนิเวศของแหล่งอาหารให้คงอยู่ การจัดการทรัพยากรธรรมชาติในกลุ่มน้ำภาคใต้จึงเริ่มขึ้นจากการให้ชุมชนเห็นคุณค่าของพันธุ์พืชพันธุ์สัตว์ที่หายไป และเรียนรู้วงจรของระบบนิเวศเพื่อฟื้นฟูระบบนิเวศขึ้นมา เช่น การฟื้นฟูป่าพรุ ป่าบึงน้ำจืด ป่าชายเลน ป่าชายหาด และฟื้นฟูพืชที่สำคัญที่ยังหลงเหลืออยู่ เช่น ต้นสาเก ต้นจาก ต้นลำพู และสมุนไพรมะเขือเทศในพื้นที่ดังกล่าว พร้อมกับการตรวจสอบโครงการพัฒนาที่เข้ามาทำลายระบบนิเวศนั้นๆ

(๓) ช่วงเวลาของสร้างเมืองอุตสาหกรรม การท่องเที่ยว และพืชพลังงาน ได้ทำลายพื้นที่สีเขียวของภาคใต้ไปจำนวนมาก และสร้างปัญหามลพิษทั้งน้ำและอากาศ มีปัญหาการแย่งชิงที่ดิน ส่งผลให้มีการเปลี่ยนแปลงสภาพจากพื้นที่นาเป็นยางพารา ปาล์มน้ำมัน หรือพื้นที่ชายฝั่งทะเลเป็นพื้นที่ท่องเที่ยว จนกลายเป็นปัญหาการแย่งชิงน้ำในกลุ่มน้ำ ซึ่งเป็นปัญหาที่ซับซ้อนมากยิ่งขึ้น การรวมกลุ่มฟื้นฟูทรัพยากรเท่านั้นจึงไม่เพียงพอ เพราะภายในพื้นที่กลุ่มน้ำหนึ่งๆมีทั้งภาคเกษตรกรรม ภาคเมือง และบางพื้นที่มีภาคอุตสาหกรรมเข้ามาใช้น้ำและที่ดินเพิ่มมากขึ้น

การเรียนรู้การจัดการลุ่มน้ำภาคใต้อย่างเชื่อมโยงกันกับคนหลายกลุ่มในลุ่มน้ำนั้นจึงเกิดขึ้น เพื่อประสานประโยชน์และใช้กระบวนการสื่อสารแลกเปลี่ยนในการจัดสรรทรัพยากรที่ทุกคนเข้าถึงทรัพยากรอย่างเป็นธรรม ขณะเดียวกันก็สร้างสำนึกของคนทุกวัยเพื่อเรียนรู้คุณค่าของฐานทรัพยากร การสร้างเศรษฐกิจที่มั่นคงให้กับชุมชนได้นั้นต้องพึ่งพาฐานทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์

กระบวนการจัดการลุ่มน้ำของชุมชนภาคใต้สร้างได้ด้วยการเรียนรู้ร่วมกัน ดังนี้

(๑) การแก้ไขปัญหาฐานทรัพยากรที่ถูกทำลายและมีผลกระทบต่อชุมชน โดยเรียนรู้การวิเคราะห์สาเหตุแห่งปัญหา เพื่อนำไปสู่การแก้ไขปัญหาด้วยภูมิปัญญาของชุมชน

(๒) การสำรวจฐานทรัพยากรตลอดคุ่มน้ำ เพื่อรู้จักกับความหลากหลายทางชีวภาพของพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ และระบบนิเวศ ที่สูญหายไป และสามารถฟื้นฟูขึ้นใหม่ได้โดยเรียนรู้ประวัติศาสตร์ของท้องถิ่น จากการศึกษาาร่วมกันของชุมชน เพื่อนำมาสู่การแก้ไขปัญหาและการจัดการฐานทรัพยากรในคุ่มน้ำร่วมกัน

(๓) การสร้างกลุ่มให้มีจิตสำนึกในการจัดการคุ่มน้ำร่วมกัน โดยเรียนรู้ข้ามกาลเวลาของคนทุกวัย ได้แก่ ผู้เฒ่าผู้แก่ซึ่งเห็นความเปลี่ยนแปลงของฐานทรัพยากรตั้งแต่ในอดีตถึงปัจจุบัน และมีความรู้ภูมิปัญญาในการใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากร ผู้หญิงเป็นผู้มีบทบาทสำคัญต่อการสร้างอาหาร จากการใช้ประโยชน์และอนุรักษ์ฐานทรัพยากร เพื่อลดค่าใช้จ่ายและแปรรูปอาหารพัฒนาเป็นเศรษฐกิจของครอบครัว ทั้งผู้เฒ่าผู้แก่และผู้หญิงจึงมีทัศนคติในการหวงแหนป่า น้ำ และที่ดิน ไม่ให้มีการซื้อขายหรือเปลี่ยนแปลงไปสู่การทำลาย เด็กและเยาวชน คือคนรุ่นใหม่ที่ต้องสร้างสำนึกกรบ้านเกิดและฐานทรัพยากรเพื่อสืบทอดการดำรงอยู่ของชุมชนต่อไปในอนาคต

(๔) การสร้างเครือข่ายในการแก้ไขปัญหาาร่วมกัน เครือข่ายของการใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากรร่วมกัน เครือข่ายของกลุ่มชาติพันธุ์ เครือญาติ และข้ามเครือข่ายของคนต่างอาชีพต่างวัฒนธรรม แต่ใช้ทรัพยากรในคุ่มน้ำาร่วมกัน ซึ่งจะทำให้มีกระบวนการจัดการคุ่มน้ำาร่วมกันจากการเรียนรู้ปัญหา สาเหตุ การจัดการ และการจัดสรรทรัพยากรที่เป็นธรรม

(๕) การทำกิจกรรมฟื้นฟูฐานทรัพยากร และการแก้ไขปัญหาาร่วมกันอย่างต่อเนื่อง สม่่าเสมอ ทั้งในลักษณะของการปะทะสังสรรค์ การติดตามตรวจสอบโครงการพัฒนา การปลูกป่า การอนุรักษ์พื้นที่ พันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ การรื้อฟื้นภูมิปัญญาในการใช้สมุนไพรและอาหาร การชุมนุมเรียกร้องให้ภาครัฐแก้ไขปัญหา การจัดการท่องเที่ยวชุมชน การทำค่ายเยาวชนศึกษา กิจกรรมเหล่านี้เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่มีการผลิตซ้ำทางสำนึกของผู้คนในคุ่มน้ำ ให้ตระหนักถึงการอยู่ร่วมกับคุ่มน้ำอย่างยั่งยืน

(๖) การสร้างสำนึกของเยาวชนและเด็กเพื่อสร้างฐานของชุมชนในระยะยาว ด้วยการปฏิรูปการศึกษานอกระบบให้มีการเรียนรู้ร่วมกับโรงเรียน วัด องค์กรปกครองท้องถิ่น และผู้มีความรู้ในชุมชน ทำหลักสูตรการเรียนรู้ของท้องถิ่นให้เกิดขึ้นทั้งในชุมชน และในโรงเรียน

(๗) สักยภาพของชุมชนในการจัดการคุ่มน้ำทำได้ในลักษณะของการสร้างเครือข่ายที่เรียนรู้และสื่อสารกันอย่างทั่วถึงและต่อเนื่อง โดยวิถีของการใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากรในคุ่มน้ำาร่วมกัน ในคุ่มน้ำหนึ่งๆจึงมีกลุ่มของชุมชนในการจัดการพื้นที่หลายกลุ่มอย่างเป็นอิสระ แต่มีการเรียนรู้ข้ามเครือข่ายเพื่อหนุนช่วยเหลือกันในการจัดการคุ่มน้ำเป็นระยะๆอย่างต่อเนื่อง

(๘) การสร้างเงินทุนของชุมชน โดยเรียนรู้ว่าการออมเงินของชุมชนทำให้เงินไม่ไหลออกนอกชุมชน และสามารถนำมาจัดสวัสดิการให้กับชุมชน และลดการพึ่งพาสินค้าจากภายนอก ตลอดจนนำมาพัฒนาชุมชนและจัดการทรัพยากรธรรมชาติในกลุ่มน้ำร่วมกัน

(๙) กระบวนการเรียนรู้ที่มาจากคนภายนอก ได้แก่ ภาครัฐ ภาคองค์กรพัฒนาเอกชน องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ซึ่งมีบทบาทในการส่งเสริมและให้ข้อมูลจากนโยบายรัฐและจากสถานการณ์ของการพัฒนา เพื่อให้ชาวบ้านได้เรียนรู้อย่างเท่าทันและปรับใช้ในการจัดการลุ่มน้ำ ตลอดจนนำมาสู่การคิดแผนการจัดการฐานทรัพยากรในกลุ่มน้ำอย่างเป็นระบบ

การจัดการลุ่มน้ำโดยชุมชนจึงมาจากหลักการ ๗ ประการคือ (ทำแผนภูมิให้ด้วย)

- การรู้จริงจากระบบนิเวศของลุ่มน้ำและฐานทรัพยากรในลุ่มน้ำ
- การวิเคราะห์ปัญหาที่เชื่อมโยงถึงสาเหตุของปัญหาอย่างแจ่มแจ้ง
- การสร้างสำนึกของชุมชนและเครือข่ายด้วยกุศโลบายจากภูมิปัญญาของชุมชน
- การสร้างแกนกลุ่มที่มุ่งมั่นในการปฏิบัติการและติดตามอย่างต่อเนื่อง
- การปฏิบัติการจริงและแก้ไขปัญหาร่วมกันอย่างสม่ำเสมอ
- การพัฒนานโยบายของชุมชนจากประสบการณ์จริง
- การกำหนดแผนพัฒนาที่ยั่งยืนของชุมชนและของชุมชนเครือข่ายลุ่มน้ำ

๔) น้ำเป็นสินค้าและแยกส่วนการจัดการของภาครัฐ

ฐานทรัพยากรในมิติของภาครัฐได้แยกส่วนตามประเภทของทรัพยากร เช่น ดิน น้ำ ป่า พันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ สมุนไพร ประมง เป็นต้น และมีหน่วยงานรับผิดชอบของแต่ละกระทรวง ทบวง กรม การจัดการฐานทรัพยากรแบบบูรณาการในลักษณะเชิงพื้นที่จึงไม่สามารถเกิดขึ้นได้ ดังกรณีของการจัดการน้ำที่รัฐบาลได้กำหนด “วิสัยทัศน์เรื่องน้ำของชาติ” ไว้ดังนี้

“ภายในปี พ.ศ.๒๕๖๘ ประเทศไทยจะมีน้ำใช้อย่างเพียงพอและมีคุณภาพ โดยมีระบบการบริหารจัดการองค์กร ระบบกฎหมายในการใช้ทรัพยากรน้ำที่เป็นธรรม ยั่งยืน โดยคำนึงถึงคุณภาพชีวิตและการมีส่วนร่วมทุกระดับ” (แผนกลยุทธ์การจัดการน้ำ ๒๕๕๑)

วิสัยทัศน์ดังกล่าวสะท้อนมุมมองของการจัดการน้ำเท่านั้น โดยมีองค์กรขึ้นมา รับผิดชอบ และมีกฎหมายเฉพาะในการบริหารจัดการน้ำ ซึ่งทรัพยากรประเภทอื่นก็ ดำเนินการในทิศทางนี้เช่นเดียวกัน จึงกลายเป็นปัญหาอุปสรรคของการไม่สามารถบูรณาการ ในลักษณะเชิงพื้นที่ของระบบนิเวศและให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการจัดการได้ หากแต่เป็นการ จัดการในทิศทางแบบบนลงล่าง การมีส่วนร่วมของประชาชนต้องจัดการภายใต้กฎหมายที่มี อยู่ ตัวอย่างเช่น การอนุรักษ์ป่าต้นน้ำต้องประสบปัญหาที่กฎหมายอุทยานแห่งชาติไม่ยอมรับ ให้ชุมชนจัดการป่าชุมชนได้ การจัดการที่ดิ้นรนน้ำซึ่งมีความเสี่ยงต่อพังทลายของดินก็ทำ ไม่ได้ เพราะเป็นกรรมสิทธิ์ที่ดินของปัจเจกบุคคล อำนาจการให้อนุญาตในการพัฒนา โครงการที่กระทบต่อลุ่มน้ำอยู่ที่การตัดสินใจของหน่วยงานส่วนกลาง และจังหวัดร่วมกับ องค์กรปกครองท้องถิ่นเท่านั้น โดยขาดการศึกษาประเมินผลกระทบของภูมิปัญญาท้องถิ่นใน การอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากร

แนวทางการจัดสรรน้ำใช้เครื่องมือทางเศรษฐศาสตร์ในการเก็บค่าน้ำ การสร้างตลาด น้ำ การจ่ายค่าชดเชย ค่าธรรมเนียมบำบัดน้ำ มาตรการนี้ใช้ได้กับภาคอุตสาหกรรม ภาค บริการ และภาคเมืองที่มีได้พึ่งพาทรัพยากรโดยตรง แต่ใช้ระบบเงินตราซื้อหามาอุปโภค บริโภค แต่มาตรการนี้จะทำให้ผู้ที่มีเงินมากมีโอกาสเข้าทรัพยากรน้ำมาก และสร้างความไม่ เป็นธรรมต่อคนจน ควรมีการจำกัดปริมาณน้ำเพื่อไม่ให้มีการใช้น้ำเกินศักยภาพของระบบ นิเวศลุ่มน้ำนั้น แต่มาตรการทางเศรษฐศาสตร์ดังกล่าวใช้ไม่ได้เลยกับชุมชนภาคเกษตรกรรม และคนจนที่พึ่งพาฐานทรัพยากรในลุ่มน้ำ

การเพิ่มประสิทธิภาพในการบริหารน้ำของภาครัฐมุ่งเน้นการพัฒนาโครงการขนาดใหญ่ เช่น การสร้างเขื่อน สร้างประตูปิดเปิดระบบน้ำแบบถาวร การขุดลอกคูคลอง ซึ่งไป ทำลายระบบนิเวศ และเส้นทางเดินของน้ำตามธรรมชาติ ตลอดจนทำลายป่าริมน้ำ ที่ยึดโยงกับ หน้าดิน ถมพื้นที่ชุ่มน้ำ และมีการปลูกไม้และพันธุ์พืชต่างถิ่นที่ทำลายการอนุรักษ์ดินอย่างถูก วิธี ซึ่งเป็นการเสี่ยงประมาณมหาศาล ชุมชนไม่มีส่วนร่วมในการจัดการ และไม่สามารถ แก้ไขปัญหาวิกฤตของน้ำได้จริง

ผลแห่งการบริหารจัดการลุ่มน้ำแบบบนลงล่าง และไม่บูรณาการร่วมกันระหว่างหน่วยงานของรัฐหลายหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการใช้ประโยชน์และจัดสรรน้ำดังกล่าว ได้เป็นอุปสรรคปัญหาที่สำคัญของการบริหารจัดการลุ่มน้ำโดยชุมชน (ทำแผนภูมิ)

(๑) การไม่ส่งเสริมให้ชุมชนได้มีสิทธิและมีส่วนร่วมในการจัดการที่ดินและป่าในบริเวณป่าต้นน้ำซึ่งเป็นป่าอนุรักษ์ ซึ่งทำให้ชุมชนประสบปัญหาความไม่มั่นคงในสิทธิทำกิน และส่งผลต่อการทำลายป่า โดยที่ภาครัฐไม่สามารถจับกุมและปราบปรามการตัดไม้ทำลายป่าได้จริง

(๒) การมีนโยบายส่งเสริมการขยายพื้นที่ปลูกพืชเชิงเดี่ยวและใช้สารเคมีทำให้มีการก่อกำล้นน้ำ การชะล้างพังทลายของดิน และสภาพดินเสื่อมโทรม ตลอดจนส่งผลต่อการปิดกั้นลำน้ำ เมื่อมีการขยายพื้นที่ปลูกยางพาราและปาล์มน้ำในพื้นที่นาข้าว

(๓) การสร้างเขื่อนกั้นน้ำ ประตูปิดกั้นน้ำ พื้นที่พรุ การคูศูทราย และการสร้างเขื่อนชลประทาน ตลอดจนโครงการพัฒนาต่างๆ โดยไม่ให้ประชาชนในพื้นที่มีส่วนร่วมในการตัดสินใจ ทำให้มีผลกระทบต่อระบบนิเวศในลุ่มน้ำ

(๔) การที่รัฐไม่ให้ความสำคัญต่อการวางแผนการใช้ที่ดินและการจัดการฐานทรัพยากรในลุ่มน้ำแต่เริ่มแรก และเน้นการบูรณาการการจัดการร่วมกันของชุมชนในพื้นที่ร่วมกับรัฐ แต่กลับใช้การจัดการปัญหาด้วยการนำกฎหมายมาควบคุม มากกว่าการส่งเสริม จึงทำให้มีปัญหาความขัดแย้งในการแย่งชิงทรัพยากร และปัญหาสิ่งแวดล้อมตามมาอย่างไม่สิ้นสุด

๕) แนวคิดนโยบายสาธารณะของชุมชนลุ่มน้ำภาคใต้

การจัดการลุ่มน้ำของแต่ละลุ่มน้ำมีรายละเอียดที่แตกต่างกันไปตามสภาพของระบบนิเวศในลุ่มน้ำ การตั้งถิ่นฐานของชุมชน และสภาพขององค์กรชุมชน และเครือข่ายภาคประชาชน ซึ่งมีกระบวนการเรียนรู้ที่แตกต่างกันไปตามพัฒนาการของแต่ละพื้นที่ นโยบายสาธารณะของชุมชนลุ่มน้ำภาคใต้จึงต้องมีการพัฒนาขึ้นมาจากฐานของชุมชนนั้นๆ ท่ามกลางการปฏิบัติการ การจัดการน้ำ และการแก้ไขปัญหาาร่วมกัน โดยภาครัฐมีบทบาทส่งเสริมทั้งด้านข้อมูลลุ่มน้ำ ทิศทางการพัฒนาของประเทศและโลก มาตรการในหลายด้านที่สามารถผสมผสานกับการจัดการในรูปแบบของภูมิปัญญาของชุมชน

ตัวอย่างเช่น การแย่งชิงน้ำของภาคอุตสาหกรรมและภาคเกษตรกรรม ต้องพิจารณาจากการใช้ที่ดินที่สอดคล้องกับระบบนิเวศ และศักยภาพของลุ่มน้ำว่ามีมากน้อยเพียงใด การตั้งเขตอุตสาหกรรมเหมาะสมในพื้นที่นั้นหรือไม่ การจัดการดังกล่าวจึงต้องเริ่มจากวางแผนการฐานทรัพยากรและการใช้ประโยชน์ บนฐานการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนอย่างไร นั้นหมายความว่าต้องมีการกำหนดวิสัยทัศน์ของการพัฒนาในระดับลุ่มน้ำก่อนเบื้องต้น จึงจะเกิดการบูรณาการการจัดการฐานทรัพยากรในลุ่มน้ำได้จริง

การเริ่มต้นจากการมองวิสัยทัศน์การพัฒนาในระดับประเทศแบบบนลงล่าง โดยไม่มีข้อมูลจากชุมชนในลุ่มน้ำนั้นก่อน ทำให้ประเทศไทยต้องตามแก้ไขปัญหากลางหลังต่อการฟื้นฟูฐานทรัพยากร และสูญเสียภาษีประชาชนไปมหาศาล อีกทั้งก่อให้เกิดความขัดแย้งในชุมชน และสร้างความรุนแรงให้กับสังคม

ในมุมมองของชาวบ้านใช้วิถีชุมชนในการจัดสรรฐานทรัพยากรทั้งระบบ โดยมีหลักการสำคัญดังนี้ (ทำแผนภูมิ)

- (๑) ความจำเป็นในการใช้น้ำของแต่ละบุคคลแต่ละครอบครัว
- (๒) ผลกระทบต่อฐานทรัพยากรมีความเสี่ยงต่อการถูกทำลาย
- (๓) การใช้เทคโนโลยีพื้นบ้านและภูมิปัญญาในการแก้ไขปัญหาของแหล่งน้ำที่สอดคล้องกับธรรมชาติของระบบนิเวศน์ เช่นระบบเหมืองฝายไม้ไผ่ ฝายหิน เป็นต้น
- (๔) การใช้ที่ดินที่รักษาทรัพยากรที่สำคัญต่อการรักษาป่าต้นน้ำ แหล่งน้ำ และฐานอาหารและยาของชุมชน
- (๕) การเคารพสิทธิของบุคคลและมีความรับผิดชอบร่วมกันของชุมชน ซึ่งสร้างกลไกของสังคมในชุมชนให้จัดการร่วมกัน
- (๖) การไกล่เกลี่ยประนีประนอมทำข้อตกลงร่วมกันเมื่อมีความขัดแย้งในการใช้ฐานทรัพยากรร่วมกัน โดยพิจารณาจากหลักเกณฑ์ทางศีลธรรมและการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติ

ข้อเสนอต่อกระบวนการจัดการลุ่มน้ำของชุมชน (ทำแผนภูมิ)

- (๑) การบูรณาการการจัดการลุ่มน้ำโดยคนทั้งชุมชนในลุ่มน้ำ ที่มีฐานการวิเคราะห์จากข้อมูลของลุ่มน้ำและการดำรงชีวิต การใช้ประโยชน์จากทรัพยากร และสาเหตุแห่งปัญหาของการทำลายทรัพยากรธรรมชาติ เพื่อนำมาสู่การวางแผนการใช้ที่ดิน และการจัดการลุ่มน้ำทั้งระบบให้กับ คนในชุมชนแต่ละ โชนของพื้นที่
- (๒) การฟื้นฟูระบบการผลิตอย่างยั่งยืนที่สอดคล้องกับระบบนิเวศน์ๆ โดยไม่ใช้สารเคมี และผลิตปัจจัยการผลิตจากฐานทรัพยากร เช่น การทำปุ๋ยหมัก ทำให้รายได้ระดับครอบครัวนั้นคงที่เมื่อเปรียบเทียบกับ การปลูกพืชที่ใช้สารเคมี การปลูกต้นไม้ในสวนของครอบครัว และพื้นที่สาธารณะเป็นการจัดระบบการผลิตที่อยู่ร่วมกับธรรมชาติ และแสดงขอบเขตของการถือครองที่ดิน อันเป็นกฎกติกาไม่ให้มีการบุกรุกป่าเพิ่มอีกต่อไป
- (๓) การจัดการที่ดินโดยชุมชนไปพร้อมกับการอนุรักษ์ลุ่มน้ำ โดยใช้รูปแบบกิจกรรมที่สร้างสำนึกร่วม และต่อเนื่อง สม่่าเสมอ กับคนในลุ่มน้ำทุกกลุ่มโดยสร้างการมีส่วนร่วมอยู่เสมอ เช่น การร่วมสำรวจศึกษาปัญหา และความหลากหลายทางชีวภาพ ภูมิปัญญาของชุมชนในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในลุ่มน้ำ การศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรม

ร่วมกันให้เห็นคุณค่าของกลุ่มน้ำ และการจัดประเพณีวัฒนธรรม เพื่อสร้างสำนึกร่วมกัน

(๔) การสร้างเงินทุนของชุมชนในการสร้างแรงจูงใจในการร่วมกันพัฒนาชุมชน ได้แก่ การปลูกป่าร่วมกัน การรณรงค์ให้หยุดสารเคมี และมีมาตรการอุดหนุนคนเล็กใช้สารเคมี การจัดสวัสดิการของชุมชนในการปรับเปลี่ยนการผลิตที่มาทำเกษตรกรรมยั่งยืน เป็นต้น

(๕) สิทธิของชุมชนในการจัดการทรัพยากรในระดับลุ่มน้ำจึงมีความสำคัญ ที่จะให้ชุมชนวางแผนการจัดการทรัพยากร และควบคุมการใช้ประโยชน์ที่ดินจากฐานของระบบนิเวศ การให้สิทธิของบุคคลจะอยู่ในการกำกับดูแลร่วมกันของชุมชน จากฐานของความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรม และผู้ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรร่วมกัน

ข้อเสนอต่อบทบาทขององค์กรปกครองท้องถิ่นและภาครัฐ (ทำแผนภูมิ)

(๑) การบูรณาการของภาครัฐซึ่งเห็นความสำคัญว่าฐานทรัพยากรในลุ่มน้ำและชุมชนดำรงอยู่อย่างยั่งยืนต้องเริ่มต้นที่พื้นที่ลุ่มน้ำขนาดเล็ก ไปสู่ขนาดใหญ่ และพัฒนามาเป็นนโยบายสาธารณะของชุมชนและประเทศ

(๒) ภาครัฐควรจัดทำข้อมูลภาพรวมการใช้ที่ดินทั้งประเทศและในลุ่มน้ำ เพื่อสนับสนุนให้ชุมชนมีฐานข้อมูลในการวางแผนการใช้ที่ดินและการจัดการทรัพยากร ทั้งนี้การมีคณะกรรมการระดับนโยบายเพื่อทำหน้าที่สนับสนุนและส่งเสริมชุมชนในการจัดการทรัพยากร และวางแผนการใช้ที่ดินทั้งประเทศ สร้างความสมดุลในการใช้ทรัพยากรระดับลุ่มน้ำย่อย และลุ่มน้ำใหญ่ จนถึงระดับประเทศ กลไกสนับสนุนจึงมุ่งเน้นไปที่ท้องถิ่นในการจัดการลุ่มน้ำย่อย มากกว่าการมีคณะกรรมการในระดับเขตการปกครองหลายชั้น

(๓) การรับรองสิทธิชุมชนในการจัดการฐานทรัพยากรในลุ่มน้ำนอกจากการรับรองโดยรัฐธรรมนูญแล้ว จำเป็นต้องมีการรับรองตามกฎหมาย และรัฐควรมีนโยบายส่งเสริมการจัดการโดยชุมชนเช่นกัน

(๔) ให้มีการทบทวนนโยบายการพัฒนาและแผนพัฒนาระดับประเทศ และระดับจังหวัดที่มีผลต่อการคุกคามการแย่งชิงทรัพยากรในท้องถิ่น และให้ภาคประชาชนมีส่วนร่วมในการตัดสินใจและวางแผนการพัฒนาของตนเองในระดับตำบล ระดับลุ่มน้ำ และระดับชาติ

(๕) องค์กรปกครองท้องถิ่น (อปท.) และจังหวัดควรมีบทบาทประสานและทำความเข้าใจกับหน่วยงานในพื้นที่และหน่วยงานส่วนกลาง เพื่อให้เข้ามามีส่วนร่วมและกำหนดแผนงานและงบประมาณสนับสนุนการจัดการทรัพยากรของชุมชน โดยเข้ามาร่วมวางแผนในการแก้ปัญหา และมาตรการในการแก้ไขระยะสั้น ระยะยาว และมีการติดตามประเมินผลอย่างต่อเนื่อง

(๖) ภาครัฐและภาคธุรกิจที่เกิดกำไร ในฐานะที่เป็นผู้ใช้ทรัพยากรร่วมกัน ควรนำเงินเข้าเป็นกองทุนเพื่อการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เพื่อช่วยเหลือกรณีภัย

พิบัติหรือสนับสนุนให้กลุ่มองค์กรชุมชนที่ดำเนินการด้านนี้ได้ใช้ประโยชน์ในการเฝ้าระวัง
และรักษาทรัพยากร

เอกสารอ้างอิง

สนิท อักษรแก้ว. ป่าชายเลน นิเวศวิทยาและการจัดการ. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

พิมพ์ครั้งที่ ๒ กรุงเทพฯ. ๒๕๔๑.

สินธุ์ แก้วสินธุ์ และคณะ. เครือข่ายป่าชุมชนภาคใต้. รายงานการศึกษา เรื่อง องค์ความรู้การ
จัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมโดยชุมชน เครือข่ายป่าชุมชนภาคใต้.

วิทยาลัยการจัดการทางสังคม (วจส.) และสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (พอช.).

พฤษภาคม 2549

กรมทรัพยากรน้ำ. แผนกลยุทธ์การจัดการน้ำ. ๒๕๕๑ (เอกสารอัดสำเนา).

รวบรวมเอกสารอัดสำเนาของ ๘ พื้นที่ลุ่มน้ำย่อย